

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

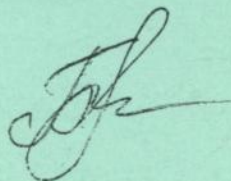
БІБЛА Світлана Володимирівна

УДК 801.316.4(=83)

СКЛАД, ДЖЕРЕЛА
І ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ
(назви церковних чинів та посад)

Спеціальність: 10.02.01 — українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ — 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України.

Науковий керівник: член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор
НІМЧУК Василь Васильович,
завідувач відділу історії та граматики
української мови Інституту української
мови НАН України

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
БЕВЗЕНКО Степан Пилипович,
професор кафедри української мови На-
ціонального педагогічного університету
ім. М. Драгоманова;

кандидат філологічних наук
ЗАДОРЖНИЙ Василь Богданович,
старший науковий співробітник Інституту
мовознавства ім. О.О. Потебні НАН Укра-
їни.

Провідна установа: Дніпропетровський державний
університет, кафедра загального мово-
знавства. м. Дніпропетровськ.

Захист відбудеться "18" листопада 1997 р. о 14⁰⁰ год. на засі-
данні спеціалізованої ради Д 26.173.01 для захисту дисертацій на
здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інститу-
ті української мови НАН України за адресою:

252001 Київ-1, вул. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мо-
вознавства ім. О.О. Потебні та Інституту української мови НАН
України.

Автореферат розіслано "___" жовтня 1997 р.

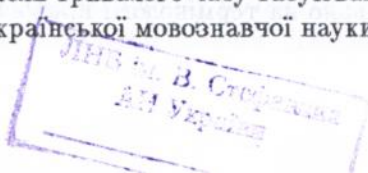
Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук

Л.В. АЖНЮК

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Гуманізація суспільства, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей стимулює інтерес до духовно-культурного аспекту діяльності людини. У цьому плані релігія є атрибутивним елементом української нації, який безпосередньо впливає на її збереження й розвиток. Відродження та зміцнення суспільного статусу релігійних культів в Україні спонукає до вивчення специфіки функціонування термінологічної системи, що обслуговує церковно-теологічну сферу.

Комплексному лінгвістичному дослідженню української церковної термінології (УЦТ) не надавалося достатньої уваги. Відомі окремі вітчизняні розвідки присвячені етимологізуванню церковних термінів, зокрема І. Огієнка і діаспорні дослідження О. Горбача та П. Коваліва, в яких аналізувалися деякі тематичні групи церковної термінології. Сакральна термінологія побіжно розглядалася у колективній монографії “Українське термінознавство” (Львів, 1994). Проблема уцерковлення української мови та перекладам на українську мову Святого Письма, в тому числі й біблійної термінології, присвячено серію статей В.В. Німчука в журналі “Людина і світ” (1993–1994). В цілому обсяг дослідженого на сьогодні галузевого матеріалу не дозволяє зробити всеохоплюючих висновків щодо функціонування й перспектив розвитку УЦТ. Цьому перешкоджає відсутність авторитетного словника церковно-релігійних термінів, необхідність створення якого продиктоване міркуваннями як мовознавчого (поповнення вже існуючих лінгвістичних словників церковними термінами), так і методичного характеру (потреба у спеціальному тлумачному посібнику, наприклад, навчальних закладів у зв’язку із поновленням у них курсу релігієзнавства). Однак такому лексикографічному описові мусить передувати ґрунтовне дослідження функціонування, етимології, семантики церковної термінології. Отже, лінгвістичний аналіз УЦТ, її реконструкція та систематизація після тривалого часу табування є на сучасному етапі розвитку української мовознавчої науки актуальним.

Об'єктом дослідження є українська церковна термінологія в її історичному розвитку. Але оскільки весь термінофонд церковної сфери функціонування не може бути проаналізований в одній дисертації (близько 3000 унітермінів, композитів та терміносполук), то вважаємо за доцільне розглянути одну її тематичну групу — **терміни на позначення церковних чинів та адміністративно-церковних посад**, яка є самостійною групою всередині церковної номінативної системи. Вибір тематичної групи визначився рядом причин:

- 1) Ця група — центральна для УЦТ (як і для всієї лексичної системи української мови центральною є група найменувань людей);
- 2) Тематична група термінів на позначення церковних чинів та посад не була виділена й описана раніше, тоді як окремі терміногрупи і церковні оніми принагідно розглядалися в дослідженнях з історичної лексикології;
- 3) Вона актуалізується у зв'язку із переглядом ролі людини, особи, індивідуума в соціальному і культурному житті українського суспільства;
- 4) Всередині тематичної терміногрупи виділяються класифікаційні мікротерміногрупи, кожна з яких характеризується своєрідністю, визначеною специфікою предметної церковної галузі, у відношенні до якої характеризується особа.

Тематична група назв церковних чинів та посад УЦТ являє собою групу термінів, об'єднану на основі загальної предметно-понятійної ознаки, зовнішньої стосовно до мови. Водночас ця тематична група є шаром лексики, що активно вживався і відтворювався в українській мові протягом усіх періодів її розвитку. Тому основною **метою** дисертаційної роботи є дослідження формування й виявлення особливостей функціонування термінів тематичної групи церковних чинів та посад у період з XI по XX ст. як частини лексичної системи української мови. Основну нашу увагу сконцентровано на термінології православної Церкви, яка

має понад тисячолітню традицію, та тісно пов'язану з нею термінологію греко-католицької Церкви. Проте ми не оминали й термінологію, вживану в нетрадиційних для українського народу конфесіях — римо-католицькій та протестантських.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань:**

- встановити склад і структуру обраної для спостереження тематичної групи, паралельно виявивши системні відношення всередині УЦТ в цілому;
- проаналізувати походження й історію функціонування найважливіших термінів церковного устрою, визначивши джерела, час і шляхи розвитку;
- виявити чинники, які впливали на формування аналізованої тематичної групи;
- виявити організацію термінів у тематичній групі на рівні парадигматики;
- зробити узагальнення й висновки щодо становлення і функціонування тематичної групи чинів і посад УЦТ та довести стабільність чи нестабільність номінативних процесів у цій галузі з XI по XX ст.;
- по змозі подати рекомендації щодо кодифікації конкретних церковних терміноелементів.

Джерела та матеріали дослідження. Вибір джерельної бази дослідження зумовлений специфікою церковної термінології та ще тим, що у вітчизняній лінгвістиці немає повного спеціального лексикона церковно-сакральних термінів та історичного словника української мови. Збирання матеріалу проводилося шляхом вибірки термінів із канонічних та неканонічних церковних текстів і світських писемних пам'яток XI–XX ст. Серед них першорядного значення надавалося тим пам'яткам, котрі найбільшою мірою відбивають позамовні явища, що вплинули на розвиток УЦТ. Використано матеріали з масиву “класичних” старослов'янських пам'яток, у яких зафіксовано церковну термінологію початкового періоду розвитку. Список опрацьованих джерел налічує понад 160 позицій. Джерельна база складає

приблизно 250 термінів на позначення церковних чинів і посад адміністративного устрою.

Детальне зіставлення зібраних матеріалів із даними лінгвістичних словників усіх типів та спеціальних (біблійних, богословських енциклопедичних) словників дозволило встановити семантичну структуру термінів та доповнити відомості про терміни, котрі потребують уточнення, а також виявити розходження в тлумаченні термінів, знайти термінологічні одиниці, відсутні в лексикографічних джерелах.

Мета, завдання й праця над джерельною базою визначили основні методи дослідження — порівняльно-історичний, зіставний та описовий. Використано елементи статистичного методу (при контекстологічно-кількісних підрахунках). У дисертації комбінується синхронний та діахронний аспекти дослідження, при цьому діахронне дослідження має як ретроспективний, так і проспективний характер.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що пропонуване дослідження є першою спробою в українському мовознавстві системного діахронного вивчення українських церковних термінів. Крім того, розглядається мовний матеріал, який за часів тоталітаризму в Україні обминався і не був об'єктом лінгвістичних студій.

Реферована дисертація має теоретичне значення, оскільки в ній узагальнюються спостереження над структурною організацією термінології, уточнюються такі поняття, як “термінологічна система”, “тематична терміногрупа”, “терміноелемент”; розроблений принцип аналізу специфічної тематичної терміногрупи може бути використаний як схема для комплексного системного аналізу всієї галузевої церковної термінології; вперше виділяються основні етапи розвитку УЦТ у зв'язку із екстралінгвальними факторами.

Практичне значення роботи полягає в тому, що одержані результати можуть бути використані:

- 1) при написанні синтетичної праці з історії української мови (розділ “Лексика”) та читанні відповідного курсу; прове-

денні спецсеминарів та спецкурсів у вузівській практиці викладання;

- 2) при створенні словника церковно-сакральних термінів та при укладанні історичного словника української мови.

Проведене дослідження дозволяє **винести на захист такі положення:**

1. Тематична терміногрупа церковних чинів та посад української церковної термінології є системою спеціальних номінацій, що обумовлена, з одного боку, адміністративною структурою управління, укладом церковного й монастирського життя, а з іншого боку — тими семантико-функціональними зв'язками між одиницями лексичної системи української мови, які існували в ній протягом XI–XX ст.
2. Пам'ятки української мови XI–XX ст. переконливо засвідчують, що термінологія на позначення церковних чинів та посад є термінологією для спеціальних цілей, яка обслуговує церковно-сакральну сферу суспільного життя української нації. Абсолютна більшість термінів, необхідних для вираження важливих понять внутрішнього церковного устрою, була запозичена із грецької мови в XI–XIII ст. книжно-перекладним шляхом через посередництво старослов'янської мови. Нечисленні терміни-інновації зафіксовані на українському ґрунті. Іншим джерелом поповнення є латинська церковна термінологія, активне входження якої в УЦТ припадає на середньовіччя.
3. Освоєння запозичених грецьких і латинських термінів українською мовою неодмінно супроводжувалося зміною звукового складу, морфологічної і словотворчої форми, семантичної активності, що в більшості випадків проходило природним шляхом. Однак процес освоєння запозичень іноді відбувався в несприятливих умовах, що викликало різного типу варіантність, яка стосовно багатьох термінів досі не усунута.
4. Фіксація церковних термінів на позначення церковних чинів та посад у писемних джерелах української мови дозво-

ляє простежити спадкоємність у цій тематичній групі термінів, її кількісну відносну сталість, семантичну спеціалізацію, спричинену суворо регламентованими формами церковно-адміністративного життя.

5. Тематична група термінів на позначення церковних чинів і посад є одним із найдавніших пластів лексики й одночасно є функціонуючою системою мови з яскраво вираженими парадигматичними зв'язками.

Апробація роботи. Окремі розділи й дисертація в цілому обговорювалися на засіданні Відділу історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України. Деякі теоретичні положення, а також практичні результати були представлені у вигляді доповідей на всеукраїнських конференціях: “Українська термінологія і сучасність” (Київ, 1996); “Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ ст.” (Львів, 1996); “Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку” (Запоріжжя, 1996).

Структура та зміст роботи. Реферована дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку скорочень джерел і списку використаної літератури. У додатку подається покажчик церковних термінів.

ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, розкривається її актуальність, новизна, теоретичне та практичне значення, ставиться мета та конкретні завдання роботи, обираються методи дослідження та формулюються основні положення, які винесені на захист.

У першому розділі дисертації “Етапи становлення української церковної термінології та її структурно-тематична організація” розглядаються внутрішньомовні й позамовні чинники, що стимулювали розвиток одних і стримували розвиток інших одиниць церковної терміносистеми.

Виділено (умовно) шість періодів розвитку УЦТ, різних за інтенсивністю її функціонування та поповнення. З'ясовано, що специфіка української церковної термінології виявляється в тому,

що, отримавши в X–XI ст. готові спеціальні номінації для позначення церковних явищ та реалій, українські мовці протягом десятих століть могли змінювати й модифікувати, пристосовуючи до власних дохристиянських уявлень про Бога та релігію запозичену грецьку церковну термінологію не без впливів політичних, історичних, етнічних чинників.

Унікальність досліджуваної церковної термінології полягає ще й в тому, що із самого початку існування її на східнослов'янських землях вона вже була системним утворенням унаслідок системності церковної сфери життя суспільства, а церковні номінації відображали в більшості випадків запозичені грецькі реалії, що пройшли довгий шлях термінологічної кодифікації ще у Візантії.

Початок організованого формування староукраїнської церковної термінології припадає на кінець X – початок XI ст. і завдячує двом відомим історичним подіям — прийняттю християнства у візантійському (східному) відгалуженні в Київській Русі та слов'янським перекладам грецьких культових книг. Візантійська церковна та світська література проникала на Русь у старослов'янських, великоморавських та паннонських перекладах. У колі перекладознавчих досліджень давно відома думка про те, що перекладацький стиль перших слов'янських перекладачів, що орієнтувалися в основному на європейську традицію послівно-формального перекладу (*verbum de verbo*) (Г. Ягич, М. Чернишова), вирішально вплинув на формування церковно-термінологічного складу староукраїнської мови. Буквальні переклади візантійських церковних книг старослов'янською мовою зумовили склад запозиченої з неї староукраїнської церковної термінології, орієнтованої на вживання грецьких та старослов'янських цілосистемних запозичень, і ще в період XI–XIII ст. визначили їх пріоритетність в УЦТ.

Однак звернення перших слов'янських перекладачів до перекладацької манери “за змістом” (*sensum de sensu*) мало інші, хоча й кількісно менші, церковнотермінологічні наслідки. Йдеться про появу двомовних дублетів в УЦТ початкового періоду

розвитку, коли за сутність нового поняття приймалося грецьке слово і в перекладі його зберігали як істину, але при цьому вводили як рівноцінне найменування еквівалентний слов'янський переклад цього слова. У такий спосіб до складу канонічної запозиченої церковної термінології вводились дохристиянські культові терміни (жрць, жертва, отць) та термінологізувались загальноживані слова, набуваючи церковної спеціалізації (набедреникъ, старьць).

Говорити про впорядкованість у церковній термінології на першому етапі її розвитку (XI–XIII ст.), очевидно, не доводиться, оскільки вона представлена ще не в повному обсязі та у значній лексичній, дериваційній, фонетичній (правописній) та морфологічній варіантності, яка пояснюється комплексом причин, основними з яких на екстралінгвальному рівні є неодночасне й неоднозначне прийняття християнства на території Київської Русі, а серед інтралінгвальних причин головною є різні перекладацькі манери перекладачів раннього періоду.

Другий етап розвитку УЦТ припадає на XIV–XVII ст. Об'єктивні умови виділення цього періоду — розширення джерельної бази формування церковної термінології і, як наслідок, збільшення кількісного складу УЦТ, спричиненого входженням власне латинських та сполонізованих латинських елементів, а із введенням староукраїнської мови в конфесійну практику в XVI ст. УЦТ збагатилась національними, власномовними за вербальним оформленням термінами.

На кінець XVI ст. спостерігаються і значні якісні зміни. Під впливом редакторсько-правописних реформ, головною з яких була Євфиміївська реформа, відбувається помітне унормування УЦТ, що проходило за рахунок звільнення від баластних (локальних) дублетів і підвищило ступінь її внутрішньої системності, а також за рахунок розширення термінологічних гнізд і полів унаслідок активізації дериваційних процесів у цій системі.

На третьому етапі (кінець XVII – перша половина XIX ст.) динаміка розвитку УЦТ дещо сповільнюється. До об'єктивних причин гальмування становлення розгляданої терміносистеми

слід віднести зміну політичної ситуації в Україні — жорстку централізацію православної церковної влади в Москві та заборону на будь-яку автокефалію в Україні. Поділ України після 1654 року між Росією та Польщею дуже негативно вплинув на розвиток головних напрямків християнського віросповідання — православного і греко-католицького. Крім того, політичний і територіальний поділ України не тільки ослабив обидві частини християн, але й перешкоджав зберігати народні церковні традиції.

Доба культурно-національного відродження другої половини XIX ст. — 20-х років XX ст. (четвертий етап) суттєво вплинула і на розвиток УЦТ. У цей період друкуються українською мовою різні “Проповіді”, “Катехизи”, активізується робота над перекладами Святого Письма українською мовою. Ці та інші фактори (діяльність УАПЦ) сприяли розвитку української церковної термінології, в якій відбулися відчутні зміни в бік українізації.

П'ятий етап становлення УЦТ (початок 30-х — початок 80-х років XX ст.) виділяється не стільки у зв'язку з якимись помітними змінами в самій терміносистемі, скільки пов'язується з позамовними факторами, що вплинули на її розвиток, і проходить під знаком утисків і заборони церкви взагалі. Відповідно табується й українська церковна термінологія, підтвердженням чого є той факт, що УЦТ лише спорадично представлена в “Словнику української мови”, а більшість термінів, зафіксованих у лексикографічних працях третього-четвертого періодів, відсутні у словниках XX ст.

Шостий етап розвитку УЦТ (з 90-х років XX ст.) характеризується науковим підходом до вивчення УЦТ та усвідомленням її як окремої ланки української лексичної системи, внаслідок чого з'явилося декілька спеціальних досліджень з історії утворення української мови й української сакральної термінології. Щодо розвитку самої системи УЦТ в період 90-х років XX ст., то спостерігається деяке термінологічне протистояння, пов'язане з протиставленням двох тенденцій розвитку: українізації або осу-

часнення УЦТ та традиційності у вживанні церковної термінології. Не сприяють упорядкуванню церковної терміносистеми і діалектні та міжконфесійні обрядові (і такі ж термінологічні) розбіжності.

В основі привнесена, але природно сформована й удосконалена на власномовному ґрунті, церковна термінологія являє на сьогодні розвинену систему, що органічно входить до загальнолексичного фонду української мови. Тому в другому параграфі зазначеного розділу розглядаємо системну організацію УЦТ. Встановлено, що українська церковна термінологія є складним системно-мовним утворенням, при цьому системність її базується як на інтралінгвальних, так і на екстралінгвальних чинниках.

Екстралінгвальна системність досліджуваної термінології виявляється в тому, що системна впорядкованість у мові значною мірою обумовлюється системністю навколишньої дійсності. Немає сумніву в тому, що християнська церковно-релігійна схема життя є зовнішньою системою, сформованою на основі синтезу різних періодів культурного буття декількох народів (візантійців, єгиптян, іудеїв). Причому ще в ранні часи існування християнства церковна релігійна єдність виявляла себе як суворо регламентована ієрархічна система підпорядкування меншого більшому: наприклад, служіння дияконів новозавітним апостолам і підпорядкування їх як нижчих служителів Бога вищим служителям (Діян. VI, 1-6); порядок одягання священних одєж у залежності від ступеня їх священності і значущості (ЗМ. VIII, 7).

На внутрішньомовному рівні УЦТ також виявляє себе як система. Однією із головних особливостей церковної термінології є її інклюзивний ланцюговий характер сполучуваності елементів, що виявляється у присутності в цій термінології різних за структурною організованістю груп, що перебувають у відношенні один до одного у певних ієрархічних зв'язках: українська церковна терміносистема — тематична терміногрупа — тематична мікротерміногрупа — термін. Така тематична класифікація свідчить про ієрархічність розгляданої церковної

термінології, в якій виявляються основні системні ознаки: церковна термінологія являє собою множинність взаємопов'язаних елементів-термінів, які організовані на основі позамовних зв'язків у тематичні мікротерміногрупи, що ієрархічно підпорядковуються різним за об'ємом і структурою тематичним групам. При цьому терміни, що входять у ланцюжок мікрогруп і груп, означають різновиди одного й того ж роду явищ або предметів і об'єднані на основі гіперо-гіпонімічних відношень.

У другому розділі роботи "Терміни на позначення церковних чинів та церковно-адміністративних посад священнослужителів з білого духовенства" досліджено історію окремих церковних слів, представлених у чотирьох параграфах.

Лексико-тематична група найменувань церковних чинів та церковно-адміністративних посад білого духовенства диференціюється за загальною ознакою системно-ієрархічної організації церковного управління. Окремий опозиційний семантичний ряд у цій групі становлять терміни, утворені від лексем, що мають схильність до абстрагованості та виражають умовно-узагальнене або збірне поняття "служителі культу взагалі". Таке поняття в УЦТ передається термінами: **духовенство**, **духівництво** (обидва слова — деривати від праслов'янського кореня **duxъ*), **церковенство** (суфіксальне утворення від **церковник** < **цэрква** < [ст.сл. *църкы*] < гр. *κβρικη*), **клеросъ** (форма вживалась до XV ст., запозичена гр. *κλῆρος* — жеребок), **клер** (з XVI ст. **клеръ** — українізований у флексії дериват від **клеросъ**), **прічет** (похідне утворення від автохтона **число** < псл. **čitslo*).

Генетично цей термінологічний ряд не є однорідним, оскільки в його склад входять різні за походженням терміни, що неоднаково представлені в пам'ятках різних періодів розвитку української мови. Домінантним у цьому ряді за ономасіологічним критерієм відповідності поняттю його найменування є слово **духовенство** — автохтонне похідне суфіксальне утворення від праслов'янського етимона (псл. **duxъ*). Показовим є те, що термін **духовенство** входить в УЦТ, виявляючи системну організацію, практично на всіх рівнях парадигматичних відношень: антонімії

(духовенство—миряни); синонімії (духовенство—клір, причет, церковенство); гіпонімічних відношень:

- духовенство — нижче духовенство,
 — вище духовенство;
 духовенство — світське (біле) духовенство,
 — монаше (чорне) духовенство;
 духовенство — єпархіальне духовенство,
 — військове духовенство;
 — морське духовенство;
 — закордонне духовенство.

Антонімічною до термінів, що виражають збірне поняття служителів культу, виступає група слів на позначення осіб, що не мають духовного звання і не належать до кліру — **миряни** (старослов'янський суфіксальний дериват від псл. * *mir*); також терміни, що позначають громаду віруючих одного церковного округу — **парафія** (латинське середньовічне запозичення через польське посередництво), **па́ства** (метафоричне найменування віруючих від ст.ук. *паства*, котре через старослов'янське книжне посередництво сягає псл. * *pasq* “пасу”), **приход** (похідне утворення від дієслова *приходити*).

Мікротерміногрупа *загальні назви служителів культу та мирян* становить окрему структурно-тематичну одиницю в УЦТ. Основу групи утворюють спільнослов'янські за походженням терміни, хоча розвиток синонімічних рядів відбувався завдяки взаємодії запозичених термінів та автохтонних слів, котрі набули спеціального церковного значення.

Складна і розгалужена система церковної ієрархії та відповідно система номінацій культових служителів зводиться, зрештою, за правилами Веленської Церкви, до двох груп: **церковнослужителі** (із гр. *κλήρικῶν, ὑπηρέται*) та **священнослужителі** (із гр. *ἱερωμεῖοι*). У православній та греко-католицькій конфесіях до церковнослужителів належать: **читці**, **співці**, **дзвонарі**, **ризничі**, **свічконо́сці**, **проску́рничі**, **вратарі**. Загальна назва ступеня церковнослужителів ще з XII ст. представлена грецькими запозиченнями **клі́рик** (із гр. *κλήρικη*) та

палама́р (із гр. *παραμονάριος*). Останній термін цікавий тим, що засвоєння його відбувалося у напрямку пристосування фонетичної структури слова до особливостей української мови і пройшло декілька етапів: **парамонарь** (до кінця XIII ст.) → **панамарь** (до XVIII ст.) → **паламарь** (з XIX ст.). Форма **паламар** закріпилася і в лексичній системі сучасної української мови, від якої утворилися численні деривати: **палама́рка**, **паламарювати**, **палама́рня**.

Із церковнослужителів за назвами посад особливо знані **співці**. В різні періоди розвитку в УЦТ співіснувало декілька синонімічних назв церковного співця. В найдавніших перекладних та оригінальних пам'ятках писемності ця церковна посада позначалася термінами **псаломьникъ**, **домѣстикъ**, **пѣвьць**. В сучасній УЦТ ця церковна реалія термінологічно репрезентується єдиним словом — **співець** (із праслов'янського кореня **pěti*). Два інші терміни не зайняли домінантного місця в досліджуваній терміносистемі: запозичене слово **доместикъ** (із гр. *δομέστικος*) ще з XVIII ст. відійшло до пасивного фонду мови внаслідок ліквідації відповідної посади, ним позначуваної; **псаломник** (слов'янський суфіксальний дериват на -ЬНИКЪ від гр. *ψάλτης*) на сьогодні функціонує в УЦТ як багатозначний термін, основним значенням якого є "церковнослужитель взагалі".

Тематична терміногрупа на позначення священнослужителів умовно поділяється за зовнішньою у відношенні до термінологічної системи ознакою (розподіл священних обов'язків між служителями церкви за ступенем священства) на три мікротерміногрупи: **ступені дияконства**, **ступені священництва**, **ступені священства**.

Тематичну мікротерміногрупу на позначення **ступенів дияконства** в УЦТ представляють слова **дия́кон** (із гр. *διάκονος*), **архідия́кон**, **протодия́кон** (обидва слова із гр. *αρχιδιάκονος*), **іподия́кон** (гр. *υποδιάκονος*), **ієродия́кон** (із гр. *ιεροδιάκονος*), **дияконі́са** (гр. *διακόνισσα*). Домінантою парадигми є термін **дия́кон**, оскільки стабільність значення, широке використання цього терміна у пам'ятках конфесійного і світського характеру

та широка географія поширення сприяють закріпленню за терміном ролі домінанти. Інші терміни цієї групи, що позначають різні нижчі та вищі ступені дияконства (**архідиякон** та **протодиякон** — старший служител; **іподиякон** — піддиякон, **ієродиякон** — старший диякон з монахів), підтверджують той факт, що для вказівки на розрізнення функціональних відмінностей між церковними посадами та титулами українська церковна термінологія, вслід за грецькою, широко використовує спеціальні конкретизатори у вигляді різних грецьких афіксoidів, які водночас виступають розрізнювальними семами, що надають однокорневим термінам різної, а часом і протилежної семантики. Так, у розглянутій мікротерміногрупі пари термінів **архідиякон** — **іподиякон**, **протодиякон** — **ієродиякон**, **диякон** — **диякониса** вступують в антонімічні відношення, а схема:

	—	архідиякон	—	протодиякон
диякон	—	іподиякон		
	—	ієродиякон		

відтворює гіперо-гіпонімічні відношення між термінами цієї мікротерміногрупи.

На позначення другого (середнього) ступеня священництва в УЦТ закріпився ряд термінів, різних за походженням, особливостями вживання та ступенем адаптації в лексичній системі української мови: **священник** (старослов'янськ із кореня псл. **svęťь*), **під** (гр. *πάππας* — батько), **ієрєй** (гр. *ἱερεὺς* < гр. *ἱερός* “священний”), **прєсвітер** (гр. *πρεσβύτερος* “найстарший”), **батько** (від праслов'янського кореня **bata*), **отєць**, **панотєць** (із праслов'янського кореня **отьсь*) та ін. Загальна ознака, що об'єднує терміни — наявність спільної і, в більшості випадків, єдиної семи у значенні цих слів — “вищий від диякона священнослужитель, котрий здійснює богослужіння і таїнства”. Утворюючи в сукупності окрему тематичну мікротерміногрупу, названі слова водночас входять в опозиційне протиставлення за походженням і сферою вживання: автохтонні й запозичені канонічні терміни на позначення ступеня священництва

(священік, пресві́тер, ієре́й) та народні назви священника (пі́п, ба́тюшка, оте́ць, паноте́ць, спові́дник, божка́р, алилу́йко, галаху́ра, кни́ш, оферо́вник, арціофе́рник).

Існування великої кількості народнорозмовних термінів підтверджує певну недосконалість запозиченої церковної термінології, в тому розумінні, що вона залишилась чужа носіям української мови. У народній традиції називання терміни **священник**, **ієрей**, **пресвітер**, як запозичені з церковнослов'янської практики не прищепились, а на позначення другого ступеню священства вживаються народні назви, породжені носіями традиції.

У мікротерміногрупі на позначення ступеня священництва аналізується історія походження та функціонування церковних термінів католицької та протестантських конфесій: **па́рох** (парафіяльний священник у християн греко-католиків із лат. *Pároch*); **кано́нік** (соборний священник із лат. *canónic* < гр. *kanón* “правило”) та **ксьо́ндз** (парафіяльний священник у римокатоликів із пол. *ksiądz*); **віка́рій** (помічник священника у римокатоликів, із пол. *wicarij* < лат. *vicarius*); **па́стор** (парафіяльний католицький священник та священник у баптистських церквах, від лат. *pástor*).

В УЦТ чітко виокремлюється мікротерміногрупа на позначення третього ступеня священства, представлена значною кількістю термінів, об'єднаних на основі позамовних зв'язків. У межах цієї мікрогрупи терміни діляться на “загальні почесні назви вищих церковних чинів” (архіере́й, влади́ка, кі́ръ), “власне єпископів” (єпі́скоп (пі́скуп, бі́скуп), віка́рій) та “почесні адміністративні титули вищих церковних чинів” (єпа́рх, митропо́літ, екза́рх, патріа́рх). Процес формування цієї мікротерміногрупи розпочався у киеворуський період розвитку української мови, про що свідчать ранні (XI–XII ст.) фіксації розглянутих термінів. Переважна більшість цих термінів за походженням є грецькими лексичними запозиченнями, що проникли на східнослов'янський ґрунт книжним шляхом. Меншу кількість становить запозичення з інших мов, в основному, з латинської.

У реферованій дисертації виявлено термінологічний склад,

з'ясовано джерела походження та історію функціонування спеціальних слів, що входять до тематичної мікрогрупи “ступені католицького єпископства”, з'ясовано, що більшість таких слів (**прелат**, **візитатор**, **ординарій**) були запозичені в УЦТ у XVI–XVII ст. через польське (рідше — німецьке) посередництво із латинської мови. Два терміни: **папа** та **кардинал**, запозичені в XI ст. із старослов'янської мови, набувають з цього часу особливого розвитку. Усі, без винятку, лексеми є актуальними й нормативними в сучасній УЦТ.

У дисертаційному дослідженні в окрему тематичну мікрогрупу виділено терміни на позначення *церковних сановників архієрейського управління*. Аналіз цієї тематичної мікрогрупи термінів дає підстави стверджувати, що зв'язки в ній між словами зумовлені суто лінгвістичними і позамовними факторами з перевагою останніх. Тому всі терміни в цій групі систематизуються за ознакою виконуваних функцій: “головні сановники” — **економ** (завідувач церковним майном із гр. *οἰκονόμος*), **сакелларій** (із гр. *σακελλάριος* “скарбник”), **скеофулак** (архієрейський різничий із гр. *σκετοφύλαξ* “ризничий”), **хартофулак** (архієрейський бібліотекар, із гр. *χαρτοφύλαξ* < гр. *χάρτης* “рукопис”), **сакеллій** (завідуючий архієрейською в'язницею, гр. *σακέλλις* < гр. *σακέλλου* “скарбниця для людей”), **протекдік** (архієрейський судовий слідчий, гр. *πρωτέκδικος* “судовий слідчий”). “Другорядні посади сановників архієрейського управління” — **еккlesiархъ** (начальник приходської церкви, із гр. *ἐκκλησιάρχης*), **логофет** (начальник судового відділу і секретар архієрея, із гр. *λογοθέτης*), **протосинкел** (заступник єпархіального архієрея, гр. *πρωτοσύνγελλος*).

Історична доля аналізованих термінів неоднакова: більшість з них не знайшла навіть значного поширення в сучасній УЦТ, але кілька термінів активно функціонують і в наш час, зокрема **економ**, **протосинкел**.

У **третьому розділі** “Терміни на позначення осіб чорного духовенства” аналізуються спеціальні найменування священних осіб з чорного духовенства (монастирського підпорядкування).

В основу тематичного групування церковних термінів на позначення чорного духовенства покладено зовнішню у відношенні до мови ознаку — систему монастирського адміністративно-го управління, що узгоджується із етапами чернечого подвигу. Тому виділяємо всередині розгляданої тематичної групи термінів три тематичні мікротерміногрупи:

- 1) на позначення загальної назви чернецтва;
- 2) на позначення ступенів чернечого подвижництва;
- 3) на позначення монаших адміністративних чинів.

Церковні терміни на позначення загальної назви чернецтва являють собою різnorodні спеціальні номінації, які умовно можна згрупувати у дві підгрупи за спільною семантичною ознакою. Через це виділяємо в цій мікрогрупі ще дрібніші структурні одиниці (функціональні підгрупи) на позначення: збірних назв осіб чорного духовенства та одиничних назв членів монашої спільноти.

Підгрупа *збірних назв чернецтва* представлена у пам'ятках писемності XI–XX ст. невеликою кількістю термінів, до яких відносимо: **братія, братство, черне́цтво, іно́чество, мона́шество**, що об'єднані в одну підгрупу виразною збірною семантикою й структурою: всі вони деривати із суфіксом -СТВО.

Історичний аналіз функціонування кожного із цих слів в українській мові виявляє той факт, що на позначення збірної назви монашої спільноти в УЦТ з XI ст. паралельно співіснували різні за походженням терміни, які з часом утворили синонімічний ряд, складові елементи якого засвідчені і в сучасній церковній термінології.

Підгрупа *одиничних назв чернецтва* у пам'ятках писемності XI–XX ст. представлена термінами **мона́х (мона́хия)** (із гр. *μοναχός* < гр. *μόνος* “один”), **черне́ць (черни́ця)** (із ст.сл. *чръньць* < псл. **ѣгньь*), **інок** (із ст.сл. *инокъ* < псл. **инь* “інший, один, сам”), **калу́гер** (гр. *καλόγερος* “добрий старець”). Ці терміни, як і більшість церковних термінів, є кодифікованими загальними найменуваннями духовних осіб священної монашої

спільноти. Конкретна спеціалізація цих слів відображена і сферою функціонування — переважно церковно-конфесійні твори монастирського походження або вживання.

За канонічними християнськими правилами громада віруючих, об'єднана для подвигів благочестя, обирає у своєму середовищі вищих адміністративних чинів, котрі керують роботою монашої спільноти та наглядають за християнським життям підпорядкованого братства віруючих. Назви таких адміністраторів, вибраних на керівні посади самими ченцями, в УЦТ здавна позначаються спеціальними найменуваннями, запозиченими ще в X–XI ст. із грецької мови: **ігумен** (з гр. *ἡγούμενον*) та **архімандрит** (з гр. *αρχιμάνδριτης*). Тематична мікрогрупа термінів на позначення *вищих монашеских адміністративних посад* представлена цими термінами та ще іншими, автохтонного походження — **настоятель**, **намісник**, що закономірно утворюють синонімічний ряд.

У “Висновках” коротко викладені основні результати діахронного дослідження тематичної групи церковних і монастирських чинів і адміністративних посад УЦТ. З'ясовані особливості складу тематичної групи з етимологічного погляду, узагальнені особливості функціонування церковної термінології в конфесійних і світських писемних пам'ятках XI–XX ст., наведені основні парадигматичні кореляції, на яких ґрунтується семантична єдність елементів терміногрупи.

Основні положення дисертації відображено в публікаціях:

1. Динаміка розвитку української церковної термінології // Філологічні студії: Зб. наукових праць. — Вип.1. — Луцьк, 1996. — С.71–75.
2. Лексико-семантичні парадигми в системі української церковної термінології (синонімія) // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наукових праць, присвячених пам'яті проф. С.П. Самійленка. Ч.1. — Запоріжжя, 1996. — С.173–176.
3. З історії київського прочанства кінця XIX ст. // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наукових праць, при-

свячених пам'яті проф. С.П. Самійленка. Ч.2. — Запоріжжя, 1996. — С.168–170.

4. Деякі особливості перекладу церковної термінології (давньоруський період) // Українська термінологія і сучасність: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. — К., 1996. — С.111.
5. З історії розвитку української сакральної термінології // Українська термінологія і сучасність: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. — К., 1996. — С.6.
6. Гіпонімічні відношення в українській церковній термінології // Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ ст.: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. — Львів, 1996. — С.42.

Бібла С.В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад).

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук із спеціальності 10.02.01 — українська мова. Інститут української мови НАН України, Київ, 1997.

У роботі досліджено лексико-тематичну групу слів на позначення церковних і монастирських чинів та адміністративних посад української церковної термінології. Розглянуто системні відношення всередині української церковної термінології, з'ясовано склад і структуру окремої тематичної групи, проаналізовано походження, історію і функціонування термінів церковного адміністративного устрою. Виявлено екстра- та інтралінгвальні чинники, що впливали на формування української церковної термінології.

Ключові слова: українська церковна термінологія, церковний термін, тематична терміногрупа, історичний розвиток церковного терміна, етимологія слова, семантика слова.

Библая С.В. Состав, источники и пути формирования украинской церковной терминологии (названия церковных чинов и должностей).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 — украинский язык. Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 1997.

В работе исследована лексико-тематическая группа слов, обозначающих церковные и монастырские чины и административные должности украинской церковной терминологии. Рассмотрены системные отношения в украинской церковной терминологии, установлены состав и структура отдельной тематической группы, проанализированы происхождение, история и функционирование терминов церковного административного устройства. Определены экстралингвальные и интралингвальные факторы, которые воздействовали на формирование украинской церковной терминологии.

Ключевые слова: украинская церковная терминология, церковный термин, тематическая терминологическая группа, историческое развитие церковного термина, этимология слова, семантика слова.

Bibla S. Composition, Sources and Ways of Formation of the Ukrainian church Terminology (the names of church ranks and posts).

Dissertation presented for the degree of Candidate of Philology (speciality 10.02.01 — “Ukrainian Language”) in the Institute of the Ukrainian Language under National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1997.

Lexico-thematical group of terms for the definition of church and monastery ranks and administrative posts of ukrainian church terminology. The system relations inside the ukrainian church terminology are considered, the contents and structure of separate topical group revealed, the history of origin and work of separate terms of church administrative structure is analiz extralingual and intralingual causes, that influenced the formation of ukrainian church terminology revealed.

Key words: ukrainian church terminology, church term, topical group of terms, historical development of church term, etymology of a word, semantics of a word.

Підп. до друку 16.10.97. Формат 60 × 84/16. Папір друк. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 1,65. Ум. фарбо-відб. 1,65. Обл.-вид. арк. 1,35.
Тираж 100 пр. Зам. . Безкоштовно.

Печать ризографная, Фирма **Стан-11** Адрес: ул. Гоголя, 79

434442

AB 38.716